

XXXIV. ÉVF.

1938. SZEPT.—OKT.

7—8. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

•
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

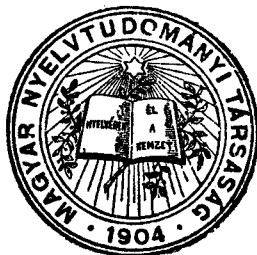
MELICH JÁNOS

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

337—338. SZÁM

1938. SZEPT.—OKT.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1938

Tőzeg.

A *tőzeg* a mai köznyelvben a. m. 'Torf, Pflanzenkohle' (KELEMEN), 'tourbe' (ECKHARDT, SAUVAGEOT). Nem úgy régebben. Még CzF. is a következő hármas jelentésben ismeri: 1. 'szalmával vagy törekkkel összegyúrt marhaganéjból vályog formára alakított tüzelő a fa nélkül szűkölködő helyeken, különösen a szegényeknél'; 2. 'szélesb értelemben, megszáradt szarvasmarhaganéj, melyet eredeti mivoltában szintén tüzelőül szoktak használni'; 3. 'gyeptőzeg, mely alatt némely lapályos helyeknek fűgyökerekből és földből álló földszínét értjük, mely megszáritva szintén tüzelőnek használtatik'.

A szó a régiségben a XVI. századtól kezdve fordul elő. A fontosabb adatok ezek: CAL. 1585.: „bolbiton—*Tehen gané tőzet*“ | MA. 1604.: „*tőzet*—bulbiton“ | MA. 1708.: „*tőzet*—bulbiton—Ochsenmist“ | PP. 1708. PPB. 1762.: „*tőzek, tőzők*—bulbiton“ | PPB. 1767, 1782.: „*tőzek*—bulbiton—Wildenlauch (!)“ | SzD. 1784.: „*tőzeg*—tehen ganélat“ | SzD. 1792.: „*tőzek, tőzők, tőzeg*—ganéj, marhaganélat, trágya“ | SzD.: MVir. Told. „*tőzek, tőzők* . . . száraz tőzekkel v. tőzeggel tüzelni“ | Márt. 1800.: „*tőzek*—tüzelő ganéj—der Misttorf“ | SI. 1808.: „*tőzek, tőzek*—bolbiton, bolbitum, fimus bubulus—Kuhmist oder Misttorf“ | KR. 1832.: „*tőzeg*—lágý tehen-ír“ (Pázm. Kal.-ból idéz) | DANK., Lex. 1833.: „*tőzeg, tőzek*—fimus in humum versus—der Misttorf“ (szerinte eredeti magyar szó) | KASSAI 1836.: „*tőzek loco tūzelék*, tūzelni való marhatrágya. Bullbiton. Est surrogatum lignorum focalium ex stercore bubulo in Jazigia, Cumania et Comitatu Batsiensi“ | Tzs. 1838.: „*tőzeg, tőzek*—Misttorf.“

Tűzetesebb utánajárással azt is meg lehetne pontosan állapítani, hogy mimódon, mikor keletkezett a *tőzeg* újabb 'Torf' jelentése; most csak egy tárgyi mozzanatra hívjuk fel a figyelmet: SZEKFŰ GYULA szerint 1766-ban Mária Terézia német mintára nálunk is tőzet- (turfa) termelési rendeletet ad ki (vö. HÓMAN—SZEKFŰ, Magyar történet IV, 524 és 619). Ennek a kérdésnek a szó magyarázata szempontjából azonban nincs nagyobb jelentősége.

A népnyelvben a 'turfa' jelentésben a szó ma is ismeretlen. A MTsz. mindössze három adatot idéz a *tőzeg* népnyelvi előfordulására: Kecskemét, Debrecen vidékéről és Borsodból. A MTsz. jelentést ugyan nem ad, de az idézett helyek ebben a vonatkozásban szerencsére világosak. A Kecskemét vidéki adat a régi Tsz.-ból való: „*tőzek* v. *tőzeg*: marhaganéjból vályog-formára alakított tüzelő, a fa nélkül szűkölködő helyeken a szegénységnek. Kecskemét vidéki szó. Csapó Dániel.“ A debreceni adat (Nyr. XI, 477) *tőzek*, jelentése 'trágyából gyúrt tüzelő'. A borsodi változat (Ethn. VII, 74) *teőzik*, „mely nem más, mint négyyszögű formába préselt száritott tehen- és lótrágya.“ A szó földrajzi elterjedése szempontjából figyelmet

érdemel KASSAI már idézett adata is, mely szerint a *tözeg* a Jászságban, Kunságban és Bácsmegyében ismeretes.

Eredetével először VÁMBÉRY (NyK. VIII, 182) foglalkozott; szerinte ez a szó is a magyar nyelv törökkel egyező szókincsébe tartoznék. BUDENZ (NyK. X, 128) ismert kritikájában a *tözeg* ősi török eredetét elvetette, mert a vele egybekapcsolt szó a törökségben idegen vagy legalább is kétes eredetű, és kérdőjellel egy perzsa szóra is utalt. VÁMBÉRYT nem igen ingathatta meg BUDENZ ellenvetése, mert későbbi munkáiba is változtatlanul felvette a török—magyar szóegyezések közé a *tözeg*-et (vö. A magyarok eredete. Bp., 1882. 353, 552 és A magyarság bölesőjénél, Bp., 1914. 217). Legfeljebb azzal tetézte meg addigi magyarázatát, hogy a török adat mellé kapcsolta még a magyar *tűz* szót is, mondván, hogy a török szó alapja egy vele azonos jelentésű *tez*, *töz* tő.

VÁMBÉRY után érdemlegesen csak PATRUBÁNY (Nyr. XI, 18) szólt a *tözeg* magyarázatához; véleménye szerint oszmán-török jövevény a szó a nyelvünkben, s minthogy a déli szláv nyelvek nem ismerik, közvetlenül a oszmánliból kerülhetett a magyarba. PATRUBÁNY rövid kis közleménye mindenkit meggyőzhetett, mert később többé senki sem tartotta szükségesnek visszatérni a *tözeg* magyarázatára, így sem MUNKÁCSI, sem GOMBOCZ.

Úgy látjuk azonban, hogy a *tözeg* oszmánli eredete korántsem olyan világos és kétségtelen, mint azt eddig gondolták.

Mindenekelőtt nem tartozik a jellegzetesen oszmánli szavak közé. Megvan ugyan az oszmánliban is, vö. *tüzük* 'dung, kneaded, molded into cakes, and dried for fuel' (REDHOUSE 542), de ismeretes rajta kívül még egy csomó más török nyelvben is. Adataink a következők: oszm., azerb., krm., csag., tar., alt., tel., leb., sör *tüzük* 'der trocken Mist, der Mist' (RADL. III, 1103) | kirg., kkirg., szag., kojb. *težük* 'ua.' (uo.) | bar., kaz. *tizük* 'ua.' (RADL. III, 1397). A csagatájából idézhetünk még egy *tizük* alakot is, mégpedig PDC. 258 'fumier des animaux' és Šejx Sul. ed. Konst. 133 'tüzelni való trágya, trágya' (KÚNOS kiadásából hiányzik). További adatok: turki *tizak* 'horse dung' (SHAW 84) | tkm. *tezek* 'кизяк' és 'юмер' (ALIEV—BORIEV 115, 272) | szárt *tizük* 'кизяк' (NALIVKIN 119) | özb. Q. *tēzak* 'ló-, szamar-trágya' (saját felj.) | özb. Maim. K. *tēzag* 'ua.' (saját felj.) | bask. *tēdik*, *tōdik* 'trágya' (PRÜHLE: KSz. V, 266). A török régiségből való: HOUTSMA *tüzük* 'Pferdemist' (67) és Kāšfari *tüzük* 'Mist' (ed. БРОСК. 205).

Ennyi minden új és régi adat ellenére is meglehetősen rejtélyes a törökségben a *tüzük*, *tizük* eredete. Noha alakját tekintve kifogástalan eredeti török szó is lehetne, nincs semmi olyan adat, melynek alapján megnyugtató etimológiája kínálkoznék. Megjegyezzük, hogy ez idő szerint sem a mongolból, sem a mandzsú-tungúzából nem mutatható ki a rokonsága. Ha

jövevényt a *tüzäk*, semmiesetre sem lehet túlságosan kései, mint azt Kāšyarī adata is bizonyítja.

Jelenleg legfeljebb perzsa kölcsönzésnek a gondolata merülhet fel; az új-perzsában ugyanis szintén ismeretes a szó, mégpedig így: *tazak*, *tüzäk* 'merda, stercus, alvi faeces; stercus boum, fimus bubulus (VULLERS I, 444). A baj csak az, hogy az új-perzsában is elszigetelt a szó, a többi iráni nyelvben meg épen hiányzik, úgyhogy sem jogunk, sem okunk nincs ma az új-perzsa *tazak*-nak ó-iráni vagy épen indo-iráni eredetéről beszélni. Hozzátesszük, hogy VULLERS perzsa forrásaiban is feltűnő a bizonytalanság a szó eredetét illetően; az egyik szerint török, a másik szerint perzsa-török eredetű volna. Épenséggel nincs kizárva, hogy az új-perzsa *tazak* csakugyan török eredetű. Ebben semmi meglepő nem volna, hiszen ismeretes, hogy az új-perzsában tekintélyes számú régi és új török jövevényt is van (már a Sáhnameban és más, IX—X. századi munkákban is). Sajnos, erről az iráni és török szempontból egyaránt fontos kérdéstről még mindig nélkülözzük a szükséges, megbízható monographiát.

Már PATRUBÁNY (i. h.) megjegyezte, hogy az oszmánli *tüzäk* ismeretlen a délszláv nyelvekben; ez azonban önmagában még semmit sem jelentene az oszmán-török átvétel ellenében, hiszen számos kétségtelenül oszmánli elemünk nem mutatható ki a balkáni nyelvekből. Jelen esetben még az ilyen esetleges érv is veszítene súlyából, mert a *tüzäk* ismeretlen ugyan a délszláv nyelvekben, de megvan az oláhban: *tezic*, *tizic* 'trockener, harter Kuh- Schafmist. Erster dient der Bauern als Brennmaterial' (TIKTIN III, 1583). Sajátságos, hogy az újabb oláh-német (magyar) szótárakban előfordul a másodlagos 'Torf' értelmezése is.

Az oláh szót MIKLOSICH (DWA W. XXXV, 176) és ŞAINEANU (Influența orientala II, 363) oszmán-török eredetűnek tartja. Bizonyos nehézségekre azonban egyikük sem utalt, illetőleg nem tett kísérletet megmagyarázásukra. Hogyan magyarázzuk a *tezic* mellett előforduló, s ma már általánosabbnak mondható *tizic* első *i* hangját az oszmánli *ä*-vel szemben? Bel-oláh sajátság-e ez, vagy pedig arra kell gondolnunk, hogy az oláh szó sem oszmánli jövevény, hanem esetleg krími tatár, vagy talán kun, besenyő, és forrása egy **tezek*, **tizik* alak?

Az mindenképen bizonyos, hogy a magyar *tőzeg* — már csak szóföldrajzi okokból sem — semmiesetre sem lehet oláh eredetű.

De nézetünk szerint nem lehet oszmánli sem, nem lehet az súlyos hangtani nehézségek miatt. Az oszmán-török szó első magánhangzója *ä*, pontosabban *ε*, vagyis ugyanaz a hang nagyjából (a kettő közti különbséget műszerrel még nem mérték), mint a magyar nyílt *e*, melyet tudvalevőleg szintén *ε*-vel jelölünk hangtanilag pontosabb átírásban. Már most: ebből a

nyílt *ä*, *ε*-ből a magyarban nem magyarázható meg a rövid *ö* sem (ez a hang csak zárt *e*-ből, vagy *i*-ből keletkezett jövevényszavainkban), még kevésbé a hosszú *ő*.

Egy török **težük*, **tizük*-ből kifogástalanul megmagyarázható volna egy magyar — **tőzeg*, **tőzek*. Arra nem igen gondolhatunk, hogy az *ö* megnyúlása másodlagos magyar jelenség volna, mert hiányzanak az ilyen feltevést támogató biztos példák, de meg ellene mond a borsodi *teőzik* *eő*-je is. Az első szótag hosszú magyar magánhangzóját régebb jövevényszavaink segítségével sem tudjuk kifogástalanul magyarázni, hasonló eset ugyanis ott sincs. Jelenleg egyetlen megoldás kínálkoznék; t. i. ha a török adatoknak nemcsak qualitativ, de quantitativ tulajdonságait is figyelembe vesszük, és hosszú zárt *ē*-ből vagy *ī*-ből indulunk ki.

Török hosszúságok magyar tükröződéseivel nem régiben M. RÄSÄNEN foglalkozott (FUF. XXIV, 246—55). A kérdés sajnos sokkal bonyolultabb, mint RÄSÄNEN gondolja, mert másodlagos nyúlások a magyarban is történtek, így pl. ópen az *a > á* esetében, melyet RÄSÄNEN a legszebbnek tart, teljesen hasznavehetetlen a török hosszúság vallomása, mert hiszen ez az *a > á* nyúlás egész sereg szláv, latin stb. jövevényszavunkban is bekövetkezett, ahol eredeti hosszúságról szó sem lehet.

A kérdés mégis figyelmet, alaposabb vizsgálatot érdemel. Kiindulni természetesen csak azokból az esetekből lehet, amelyekben másodlagos magyar nyúlás nem tehető fel eleve. Kétségtelenül török hosszúsággal függ össze a *kék* és *kép* hosszú magánhangzója, mint azt már annak idején GOMBOCZ is feltette, de nem magyarázható egyszerű zárt *e*-ből a *szék*, *ész* stb. hosszú *é*-je sem. Külön megfontolást kíván a *dél* ~ *delet*, *szél* ~ *szelet* csoport *é*-je.

Egyelőre tehát a *tőzeg*-et is a török hosszúságok korántsem lezárt vita-anyagához csatolnánk hosszú *ö*-je miatt.

Bármint is van a dolog, a *tőzeg* esete egy érdekes tanúsággal szolgál. Már GOMBOCZ rámutatott arra, hogy török jövevényszavaink ú. n. első és második csoportjának a határán jövevényhány olyan esettel találkozunk, amelyekben bajos eldönteni, hogy az első vagy második csoportba kell-e sorolnunk a szót. Ezt a nehézséget véglegesen kiküszöbölni nem igen lehet, de nagy segítséget jelent az eligazodásban, ha nem egyetlen csoport anyagát dolgozzuk fel — ha még olyan alaposan is —, hanem valamennyiét. Az ú. n. középső réteg részletes számbavétele hasznos útmutatással szolgálhat bizonyos esetekben az elsőre, a harmadik, az oszmánli csoport pedig, úgy látszik, még mindig rejteget olyan szavakat, amelyek voltaképpen az ú. n. középső rétegbe, kun, besenyő jövevényszavaink közé tartoznak.

Ilyen a *tőzeg* is, mely nem oszmánli, de nyilván kun-besenyő elemeink közé sorolandó.

LIGETI LAJOS.